

Любов КОРЖИК

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНА ТИПОЛОГІЯ СЛОВОТВІРНИХ ЛАНЦЮЖКІВ НЕПОХІДНИХ ПРИКМЕТНИКІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ КОЛЬОРУ

Актуальним завданням сучасної дериватології є дослідження комплексних словотвірних одиниць, оскільки вивчення їх дає змогу глибше з'ясувати структурно-системну організацію лексичної деривації. Серед комплексних словотвірних одиниць найменш дослідженими залишаються словотвірні ланцюжки (СЛ). Це пов'язано з відсутністю відповідних методик як внутрішньоструктурного, так і типологічного аналізу СЛ.

Свого часу професор Іван Ковалик, враховуючи те, що одним із центральних питань дериватології є проблема семного і семерного складу словотвірної структури похідних слів, опрацював оригінальну методику її вивчення.

СЛ як комплексні словотвірні одиниці, що мають ступеневий характер, можна інтерпретувати як синтагматичне розгортання твірної основи. На думку І.Ковалика, у процесі цього розгортання має місце послідовна формальна модифікація твірної основи, що супроводжується процесами накладання та знімання сем чи семем, тобто семізація і десемізація¹.

Опираючись на таку методику, розглянемо семантично-структурні трансформації коренів у СЛ непохідних прикметників на позначення кольору (*білий, блідий, буланний, бурий, гнідий, голубий, жовтий, зелений, карий, рижий, рудий, рум'яний, русий, рябий, сивий, сизий, синій, червоний, чорний, яскравий, ясний*).

Семема вихідних слів аналізованих СЛ складається із сем, що вказують на статичність ознаки і відношення до певного кольору, а також семи «родова ознака», носієм якої є лексема в цілому і морфема **-ий**; носіями семи родової ознаки можуть бути також морфема **-а, -е** та їх відмінкові різновиди. Вона

¹ Ковалик І.І. Про семізацію і семемізацію у словотвірному гнізді кореня *зелен-* в українській мові // Українське мовознавство. – 1983. – № 11. – С. 50-60.

присутня в усіх лексемах, здатних передавати родову характеристику, тобто включених у систему граматичних відношень².

Отже, семи «статичність ознаки» і «відношення до певного кольору» утворюють значення кольору шляхом взаємного накладання. Що ж до семи «родова ознака», то вона виявляє себе завдяки тому, що їй у плані вираження відповідають три різні морфеми: **-ий, -а, -е**.

Досліджувані СЛ складаються з двох-чотирьох, рідше п'яти ланок і представлені такими структурами:

1. П – Іс³.

При творенні другої ланки відбуваються процеси десемізації, тобто зняття семи трьох граматичних родів, і семізації – накладання семи іменниковості, абстрактності, виражених суфіксами **-ин-, -изн-, -і/н'/-, -іс/т'/, -ом/а/, 0с**, або семи предметності, вираженої суфіксами **-як, -е/ц'/, -ан, -ух/а/; -ик**: *сірий – сірина, рудий – рудизна, голубий – голубінь, яскравий – яскравість, сизий – сизота, синій – синь, чорний – чорняк, рум'яний – рум'янець, білий – білан, сивий – сивуха, рижий – рижик*.

2. П – Пс.

Друга ланка СЛ представлена деад'єктивами з синонімічними за значенням суфіксами **-ав-(-яв-), -аст-(-яст-), -уват-(-юват-)**, що є носіями семи неповного вияву ознаки, та **-еньк-, есеньк-, -ісіньк-** – носіями семи пестливості: *рябий – рябуватий, блідий – блідавий, червоний – червонястий, русий – русенький, ясний – ясененький, сивий – сивісінький*.

3. П – Пп.

У СЛ цього типу деривація префіксальних прикметників супроводжується накладанням на вихідну сему певного кольору сем надмірного чи гранично сильного вияву ознаки, виражених за допомогою префіксів **за-** та **пре-**: *білий – забілий, чорний – пречорний*.

4. П – Ас.

² Русанівський В.М. Структура лексичної і граматичної семантики. – К., 1988. – С. 29.

³ У статті прийнято такі скорочення: П – прикметник, І – іменник, Д – дієслово, А – прислівник, с – суфікс, п – префікс, пф – постфікс, кф – конфікс.

Утворення прислівників характеризується нейтралізацією семи трьох граматичних родів та додаванням семи прислівникової ознаковості, показником якої є суфікс **-о**: *білий – біло, блідий – блідо*.

5. П – Іс – Іс.

Цей структурний тип складають СЛ, у яких при творенні другої ланки спостерігається зняття семи трьох граматичних родів і накладання сем іменниковості та фемінності, репрезентованих суфіксом **-янк-** та флексією **-а**, а семізація наступної ланки пов'язана з додаванням семи пестливості, представленої суфіксом **-к-**: *білий – білянка – біляночка*. Сюди ж належать СЛ, у яких на першому ступені деривації виступає лексема з суфіксом **-ок-** – носієм семи предметності, а на другому – лексема з суфіксом **-ок-** – носієм семи пестливості: *жовтий – жовток – жовточок, білий – білок – білочок*.

6. П – Пс – Іс.

На першому ступені деривації при творенні суфіксальних прикметників від мотивувальної твірної основи вихідного прикметника з його нейтральною лексичною семемою певного кольору відбувається словотвірний процес семізації основи прикметника за допомогою семи неповного вияву ознаки, репрезентованої формантами **-ав-(-яв-)**, **-уват-(-юват-)**. Другий ступінь деривації характеризується процесом семізації, який полягає в накладанні сем іменниковості та абстрактності, виражених суфіксом **-ість**: *русий – русявий – русявість, сірий – сіруватий – сіруватість*.

7. П – Пс – Пс.

Друга ланка вказаних СЛ характеризується таким же семним складом, що й друга ланка попереднього типу СЛ. Семізація ж третьої пов'язана з нашаруванням на семну структуру попереднього прикметника семи пестливості: *русий – русявий – русявенький, чорний – чорнявий – чорнявенький*.

8. П – Пс – Ас.

На першому ступені творення цього типу виступають деад'ективи з семами пестливості або неповного вияву ознаки, а на другому – прислівники з суфіксом **-о** – носієм семи прислівникової ознаковості: *білий – біленький – біленько, блідий – блідуватий – блідувато*.

9. П – Дс – Іс.

При творенні похідних суфіксальних дієслів має місце нейтралізація сем статичності і граматичного роду при збереженні семи певного кольору і додаткове приєднання семи процесуальності, вираженої дієслівними суфіксами **-и-**, **-і-**. Другий крок словотворення, представлений синтаксичними дериватами із суфіксами **-інн-(я)**, **-енн-(я)**, супроводжується накладанням семи граматичної предметності: *жовтий – жовтіти – жовтіння*, *білий – білити – білення*.

10. П – Дс – Дп.

Третіми ланками цих СЛ є дієслова з префіксами, кожний з яких у сполученні з семантикою твірних дієслів виступає носієм семи, що певним чином модифікує дієслівну семему попереднього дієслова: **від-** є носієм темпоральної семи «припинення інтенсивного виконання дії» (*зелений – зеленіти – відзеленіти*), **ви-** репрезентує об'єктно-часову сему «поширеність дії по певній поверхні» (*червоний – червоніти – вичервоніти*), об'єктно-часова сема «доведення дії до якоїсь межі» виражається префіксом **до-** (*білий – білити – добілити*), **по-** представляє сему завершеності дії (*сизий – сизіти – посизіти*), префікс **пере-** є носієм семи «повторне виконання дії» (*білий – білити – перебілити*), а також семи «надмірне виконання дії» (*синій – синіти – пересиніти*). Префікс **за-** у сполученні з дієсловом, що означає «виділятися ознакою», є носієм семи початку дії (*рябий – рябіти – зарябіти*), а з'єднуючись із дієсловом, що означає «наділяти ознакою», представляє антонімічну до названої семи початку дії сему завершеності дії (*рум'яний – рум'янити – зарум'янити*).

11. П – Дс – Д пф.

Похідні дієслова на другому ступені деривації утворені від суфіксальних дієслівних основ за допомогою постфікса **-ся**, показника семи зворотності, шляхом успадкування від твірного семи процесуальності: *сірий – сіріти – сірітися*, *чорний – чорніти – чорнітися*.

12. П – Дс – Дкф.

Префіксально-постфіксальні дієслова, які є третіми компонентами вказаних СЛ, набувають семи «почати буйно зеленіти, червоніти тощо»,

вираженої формантом *роз-...-ся*: *зелений* – *зеленіти* – *роззеленітися*, *червоний* – *червоніти* – *розчервонітися*.

13. П – Дс – Дп – Дс.

На останньому ступені деривації утворюється дієслово за допомогою суфікса *-юва-*, який маніфестує сему ітеративності: *синій* – *синіти* – *засиніти* – *засинювати*.

Процеси семізації і десемізації у СЛ вказаних нижче структурних типів уже були охарактеризовані при розгляді попередніх, тому наведемо тільки приклади:

14. П – Дс – Дп – Дпф: *червоний* – *червоніти* – *зачервоніти* – *зачервонітися*.

15. П – Дс – Дп – Іс: *сивий* – *сивіти* – *посивіти* – *посивіння*.

16. П – Дс – Дп – Дс – Іс: *синій* – *синіти* – *пересиніти* – *пересинювати* – *пересинювання*.

17. П – Дс – Дп – Дс – Дпф: *рум'яний* – *рум'яніти* – *розрум'яніти* – *розрум'янювати* – *розрум'янюватися*.

Проведений аналіз дає підстави дійти висновку, що протяжність СЛ непохідних прикметників на позначення кольору зумовлюється тим, яке слово стоїть на попередньому ступені словотворення. Кількісна та якісна неоднорідність і строкатість типів СЛ на ґрунті кольористичних прикметників виявляється закономірною. Дослідження показують, що найбільшою протяжністю з погляду кількості ланок характеризуються СЛ, у яких перший ступінь деривації представлений дієсловами. Від цих дієслів на наступних ступенях словотворення утворюються інші дієслова за допомогою суфіксів та префіксів, які певним чином модифікують семантику твірного. Меншою протяжністю характеризуються СЛ з іменниками та прикметниками на першому ступені деривації. Багато таких СЛ часто збігаються зі словотвірною парою, тобто складаються з двох слів: твірного та похідного.

Кількість СЛ та їх протяжність залежать і від семантики твірного слова, від таких властивостей базових прикметників, як спосіб номінації твірними

прикметниками кольористичної ознаки, її характер з урахуванням прагматичного аспекту семантики кольору⁴.

Найбільшою кількістю і протяжністю характеризуються СЛ від непохідних прикметників, для яких найменування кольористичної ознаки в сучасній українській мові є єдиною або первинною номінативною функцією (*білий, жовтий, зелений, синій, червоний, чорний*). Непохідні прикметники на позначення кольору волосся та мастей тварин (*рижий, русий, буланій, гнідий*) відзначаються і меншою кількістю СЛ, і меншою їх протяжністю.

Коржик (Пена) Л.І. Структурно-семантична типологія словотвірних ланцюжків непохідних прикметників на позначення кольору // Актуальні проблеми граматики: Збірник наук. праць. – Випуск 2. – Кіровоград : КДПУ, 1997. – С. 44-48.

⁴ Грещук В.В. Український відприкметниковий словотвір. – Івано-Франківськ, 1995. – С. 132.